

A magyar politikai irodalomnak sajátos műfaja a reformkorban az *útleírás*. Másfél évtizeden át az ilyen jellegű művek egymást követik, számuk egyre nő. Nem a földrajzi-topográfiai érdekességek indították a külföldre utazókat arra, hogy útjukról beszámoljanak. S nem is a látottak néprajzi különlegessége, az egzotikum varázsa. Hiú kérdésvágy, a sokfelé járt ember feltűnni akarása is távol állt tőlük. Útjaiknak s azok megörökítésének időszzerű politikai, társadalmi reformer célja volt: látni, felszívni, töltekezni, hazahozni s idehaza megvalósítani mindazt, amit az európai, kivált a nyugati — angol, francia — kultúra, a polgárosodás folyamata felhalmozott. Megismertetni a hazai közönséget a nyugati alkotmányossággal, a liberális és demokratikus eszmék gyakorlati megvalósulásával, intézményeivel, társadalmi szerkezetével, jogrendszerével, közigazgatásával, általában: a politikai élettel. Emellett beszámolni a gazdaság, az ipar, a földművelés helyzetéről, a kapitalista osztályviszonyokkal együttjáró munkáskérdésről, a kultúra fejlődéséről, iskoláról és börtönügyről, színházakról és közlekedésről, választási processzusokról és olvasótermekről, mindarról, amit idehaza megvalósítandónak hittek. Eszmék és tapasztalatok tárházai az útleírások — bennük él a fiatal nemesi utazók hite, vágya, jobbra törekvése.

Ezek az utazók szinte kivétel nélkül a nemességből jöttek: ifjú, szegény, félig-értelmi-ségi, közéleti pályára felkészülő nemesek voltak, a reformer átalakulás eljegyzettjei. Ők maguk Széchenyi és Wesselényi példáján buzdulnak fel; a két barát 1822. évi angliai utazása közismert volt s az, hogy összehasonlításaik a kinti és hazai viszonyok között mit eredményeztek. E mélyen időszzerű társadalomkritikai célzatosságot továbbmélyítette a *Hitel*, majd az *Athenaeum* és a *Pesti Hírlap* cikkeinek szokatlanul éles bírálata: az ezeken felnőtt ifjú nemesi értelmiségi nemzedék már eleve e különbségtévő, differenciáló, összevető, szembeállító, az ellentéteket polárisan érzékelő magatartással fogott hozzá utazásához, s ez a kinti tartózkodás nyomán csak érett, erősödött. A művek sorozata pedig erre épült: az ország politikai életébe rendszerint ezekkel az útirajzokkal bekapcsolódó ifjú nemesi gárda a valóság minden területén kimutatta közállapotaink hallatlan elmaradottságát: *a polgári átalakulás halaszthatatlan szükségességét*.

Az útleírások abból a szempontból is jelentősek, hogy nemcsak a liberális és demokratikus áramlatokat jelzik, hanem hírt adnak, beszámolnak a nyugaton kialakult szocialisztikus irányzatokról is. Az útirajzok közrehatnak abban, hogy a harmincas-negyvenes években nálunk feltűnően ismerik Lamennais (főművét ekkor többen is fordítják!), Sismondí, Lerminier, Infantin, Börne stb. munkáit, hogy idehaza meglepően tájékozottak a júliusi forradalom ideje tájt fellépő jelentékeny utópisztikus szocialista mozgalmakról, így a saintsimonizmus, fourierizmus; owenizmus tanairól. Az útleírások emellett részletesen szólnak a chartizmusról, az angliai meetingekről, a munkásmozgalom kezdődő szervezkedéséről. A műfaj közkelettségét, az, iránta való rendkívül nagyfokú érdeklődést egy francia mű megjelenése is elősegítette: Alexis-Charles Cérel de Tocqueville amerikai útikönyve, a *De la Démocratie en Amérique* 1835-ben, mely magas színvonalon tájékoztatott kora leghaladóbb politikai áramlatairól, viszonyairól. (Hazai vonzerejére mutat, hogy hat esztendővel azután magyarul is kiadásra került, Fábíán Gábor fordításában.)

A reformkor úttörő utazója, kinek könyve „iskolát” teremtett: Bölöni Farkas Sándor volt. A vagyontalan unitárius — tehát vallása miatt elnyomott — székely nemes, Wesselényi joggyakornoka, Kölcsey, Széchenyi rajongó híve harmincöt éves korában, 1830 őszén indult el nyugatra, Amerikába. A következő év nyarán szelte át grófi társával (kinek kísérője volt) az óceánt s az év végén érkezett vissza Európába. Műve, az *Utazás Észak-Amerikában* 1834-ben látott napvilágot Kolozsvárt. A siker páratlan volt: a példányokat elkapkodták, két éven belül két kiadást ért meg, az 1832—36-os országgyűlés nagy szenczációjának, szellemi csemegéjének számított, az országgyűlési ifjúságra óriási hatást gyakorolt. Forrása és kézikönyve lett a reformkor politikusainak: a polgárosodás eszméinek valóságos gyűjtőhelye.

Bölöni Farkas Sándor alig tud betelni az amerikai szabadsággal, a fejlődés merőben gáttalan, rendkívül gyors, szinte lázas ütemével, azzal, hogy itt nincs nemesség, nem ismerik a feudalizmus kötöttségeit, hogy a közügyekben egyenlőség honol, az előljárók, tisztviselők mind polgárok. Nem is fojtja vissza önfelelt elragadtatását: „. . . Hogy a papság nem formál státust, nincs állandó katonaság! Nincs privilegium, nemesség! nincsenek titulusok, ordok, céhek! nincs titkos politia! Mely fontos tárgyak ezek egyenként az idegennek!” Magasztalásai, az amerikai állapotok dicsőítése voltaképp majd mindig fordított kritikája a hazai viszonyoknak: „. . . sem fényes udvartartásra, sem henyé tisztviselőkre, sem oknélküli armadákra s titkos policájokra nem költenek.” Jólesően látja a nép részvételét a közügyekben, az egész társadalom érdekelttségét a politikai életben, az emberi akaraterő szabad szárnyalását; a lakosság számának rohamos fejlődése, a városok, utak, közlekedési létesítmények hallatlan növekedési aránya valósággal elbűvöli.

Szinte vallásos rajongással, aggályok és kételyek, előítéletek és fenntartások nélkül tesz hitet az amerikai demokrácia, a polgári társadalom haladottsága, történelmi elhivatottsága, fejlődésbeli szükségyszerűsége mellett: „. . . hol a törvények mindennek egyforma just adnak, a természet eredeti szent törvényeinek jussát adják; hol az igazgatás a társasági élet-elvein alapul s semmi mysteriumra nincs szüksége; hol minden ember szabadon gondolhat és szólhat, s Istenét elméje meggyőződése s lelkiismerete sugallati szerint szabadon tisztelheti; és hol a születés s gazdagságnak semmi juss nem adatik a törvények előtt a szegény felett, oda, igenis sietve siet az ember.” Az amerikai államot Bölöni Farkas a polgári liberális eszmék a francia forradalom elvei eszményi megvalósulásának, valósággal földreköltözött ideál, honnak tekinti. Közli — kiemelt helyen — a „Függetlenségi Nyilatkozat” szövegét is. Több helyen kifejezést ad — egy monarchikus államban megjelent műben! — heves republikánus érzelmeinek. Leírja például azt, hogy milyen egyszerű méltósággal fogadta őket az Egyesült Államok elnöke, kihez minden ceremónia nélkül bé lehetett jutni.

Nem fogy ki az összehasonlításokból. Börtönök, iskolák, katonaság, államigazgatás, vallásügy, újságok stb. — mind alkalmas arra, hogy rámutasson a kétféle társadalmi rendszer között levő óriási különbségre. Elragadtatása majdnem egészen kritikátlan; általában nem látja meg a polgári demokrácia visszasságait, ellentmondásait, harmonikusnak és üdvösnak lát mindent, kivéve a rabszolgaság intézményét. Ezt keserűen szemléli, de a rabszolgaságnak a kapitalizmussal való összefüggései fel sem merülnek benne. Amerika ezzel együtt is az emberi boldogság legfelsőbb foka marad számára. Hazautazásakor így búcsúzik földjétől: „. . . Istenhözad tehát még egyszer, dicső haza!”

A nemesi privilégiumok, a feudalizmus kötöttségei ellen volt éles támadás Bölöni Farkas útirajza. A gyakorlati tapasztalat, a személyesség, a csodálat és a gyönyörködés hatóereje fokozta fel mondanivalóját, — ez tette tízezrek szellemi kenyerévé. Észrevette ezt az udvar is. Hazatérve rágalmak özöne hálózta körül, a mellőzésektől mindjobban megkeseredett; pályája kettétört: ő lett a „veszedelmes ember.”

A reformkori útleírás-irodalom másik jelentős kezdeményezője Pulszky Ferenc. *Utí vázolatok 1836-ból* című tanulmánya (Budapesti Árvízkönyv 1839. I. k.) egy nyugat-európai körút összefoglalása. Ő főleg a kulturális létesítményekre fordít gondot: a képtárak, műgyűjte-

mények, könyvtárak érdeklik. A művészettörténész és régész személynél méri fel a látottakat. A régiségek, múzeumok, műemlékek izgatják, mégis: nem annyira a multat, mint inkább a jövőt vizsgálni ment nyugatra. Ő is, Szalay László is rövid útbeszámolójában (*Úti naplóból 1838—1839*, Athenaeum 1839.) nyomatékkal szólnak arról, hogy kint milyen hatalmas lökettel áramlik az élet, hogy milyen nagyarányú a kapitalizmus civilizációs haladása. A közlekedés nagy vívmányáról Pulszky ír először: leírja vonatutazását Brüsszel és Antwerpen között. Ő veti fel elsőnek a reformkorban sűrűn visszatérő ír problémát is, megrázóan ecseteli az ír nemzeti nyomort, kiszolgáltatottságot, melyet idehaza Ausztriától való függésünk megfélemlőjének tekintettek. — Említést érdemel Trefort Ágoston *Utazási töredékek* című beszámolója is (Budapesti Árvízkönyv 1840. IV. k.), a hazai helyzetről is nagyobb társadalmi elnyomásról, a cári önkényről először ő tudósít a reformkorban, saját, személyes élmények alapján. 1836-ban jár Oroszországban s rövid feljegyzéseiben megörökíti a cári arisztokrácia megannyi apró rendőri bürokratikus intézkedését, az abszolutizmus viszolyogtató módszereit. Rosszul érzi magát itt, tele van a hazai közvélemény „éjszakai kolossz”-tól való szorongásával, felszabadul, amikor elhagyja a cári birodalmat.

1840-ben a hazai kulturális élet nagy könyvsikere volt Szemere Bertalan kétkötetes műve, az *Utazás külföldön*. 1845-ben újabb kiadásban is megjelent. Alkotása az új Magyarországnak éppúgy tankönyve, mintája lett, mint Bölöni Farkas írása. Könyve első kiadásából kilenc hónap alatt 2400 példány fogyott, ami a korban hallatlan népszerűséget jelentett. Szemere, az 1849-es ország miniszterelnöke, 1834-től tagja volt a pozsonyi országgyűlési ifjak Társalkodási Egyesületének. Rajongó híve Wesselényinek, Kőlcseynek, a Lovassy-perben ő ellene is ki volt adva az elfogató parancs. Ez elől utazott el 1836-ban, huszonnégy esztendő korában.

Egy évet töltött külföldön, Németországban főleg a népiskolákat, Franciaországban a közéletet, Angliában a börtönrendszert vizsgálta. Minden érdekelt Szemerét: megfigyelte az utakat, az árvaházakat és iskolamesterképző intézeteket, a takarékpénztárakat, a választási mechanizmusokat, a kölesönkönyvtárakat és a színházakat, az életbiztosító intézeteket, a kisdédóvókat és a temetőket, a parkokat és a Thames dokkjait. Kitűnő megfigyelő, rendkívül alaposan és módszeresen mélyül el a látottak tanulmányozásában. Az utazók közt ő vizsgálódik a legtűzetesebben és a legrendszeresebben s igyekszik rögzíteni, lejegyez minden tapasztalatot, akkumulálni minden tudás- és magatartáselemet. Ritka agilitás, szellemi mohóság fűti: semmi fáradságot nem sajnál utazásán. Töviről hegyire ki akar kutatni, feltárni, értékelni, felhasználni mindent. „... ismerni a népet, polgári állapotot, jótékony s jutányos intézeteket, vállalatokat, iskolákat, mik hazánkban foganattal átültethetnének” — írja utazása céljáról.

Bölöni Farkas inkább az ideálok embere volt, a liberális eszmék rajongója, Szemere viszont a praktikum, a gyakorlati alakító-fejlesztő, korszerűsítő tevékenység képviselője. Bölöni még csak vágyott a látottak megvalósítása után, Szemere viszont már követeli a reformokat: tervekét készíti, javaslatokat tesz — a közéleti egyéniség hivatásérzetével. A pályájára felkészülő későbbi politikus teszi meg észrevételeit, — nagy tettvágygal, ambícióval, energiával. Egy-egy intézmény, szervezet ismertetésekor mindjárt megvizsgálja a hazai alkalmazhatóság feltételeit. Franciaországban például nagyon megnyeri tetszését az irodalom polgárosodott volta, az írői foglalkozás társadalmi elfogadottsága, egyenrangúsága. A francia közélet szuverenitása a hatalomtól szintén elismerésre készíti, kivált a sajtó- és gondolatszabadság. Német tapasztalatai nyomán alapvető iskolareformot követel, Angliától pedig majd mindent átvenne.

A nemzet felemelésének, újjáalakításának vágya ad sajátos érzelmi-lírai töltést Szemere tárgyyszerű, objektivitásra törekvő naplójának, pontos, részletező leírásainak. Tárgyiaságot, észlelünk írásában, ugyanakkor nagyfokú személyességet is. Egyrészt leír, ismertet, közöl, bemutat, másrészt viszont kérdez, felkiált, lelkesül, ócsárol, polemizál, személyes állásfoglalásaival a reformpolitika irányába orientálja olvasóit. Írásában az anyagszerűség, a statisztikai adatok közlése gazdag bensőséggel, vallomásos melegséggel vegyül. Sokszor szinte hangosan

gondolkodik, tépelődéseit, problémáit mind hűségesen papírra veti. Széchenyi kettőssége benne is él: az erkölcsi indítékú eszményies hazaszeretet s az erős gyakorlatiasság. A tényközlő leírások s az egészen költői-patétikus vallomások közt csapongó lélekből időnként irónikus szikrák pattannak ki, — kivált, ha hazai viszonyainkra terelődik a szó (pl. a hazai bíróságok rendkívül nehézkes ügymenetéről). A magyar parlag kezdetleges életviszonyain gyullad ki rendszerint Szemere irónikus hajlama.

Ő különben már nincs oly nagymértékben elragadtatva a polgárság intézményeitől, mint Bölöni Farkas. Párizsban észreveszi azt is, hogy a kapitalizmussal az osztálytársadalomnak csak a formája változott meg, a kizsákmányolás viszont megmaradt. „... Érzéketlenebbet, enzőbbet, bután gögősbet — írja Szemere — a pénzarisztokráciánál Isten nem teremté. A születési enyészni látja glóriáját a közértelmesség világában, de a számolatokban minden nemesb lélekhevülésből kifonnyadt s megmerevült pénzarisztocrátiát, addig míg meg nem bukkott, mi szelidítse meg nem tudhatom.” A kapitalista gazdaság árnyoldalait Angliában is észreveszi, itt azonban a közélet és közigazgatás fejlettsége elhomályosít előtte minden visszás jelenséget. Az előtte kibontakozó angol világ — különösen a londoni körkép — lefegyverzően hat rá, az egész második kötet túlnyomó részét Angliának szenteli. Szemében az angol föld a munka és szorgalom hazája, az angol nép nagyságát *munka és cselekvés* polgáris erényeiben látja. Ezt szeretné meghonosítani idehaza is, művét is ennek jegyében fejezi be: „Cselekedjünk, mert élet csak a tett, mert csak a tettnek van emlékezete.”

Villódzó, mozgalmas, sokszínű kép bontakozik ki Szemere tolla nyomán. Dinamika, a személyes elhatározottság feszítő ereje érződik fejezeteiben, a nagy tettekre elszánt ember szenvedélye, az elragadtatás és a megvetés érzelmi pólusai közt való hanyódás hangulati feszültsége. Prózája ritmikus, numerózus jellegű, s főképpen igen világos, áttetszően tiszta; leírásainak plaszticitása, tér-érzékeltető hatása van. Az értelem fénye és a meggyőződés logikai lendülete hatja át mondatait. Szemere Bertalan nemcsak beszámol, nemcsak emléket gyűjt össze, hanem *ír*: tudatosan szépirodalmi művet alkot.

1835 elején indult el itáliai és svájci útjára Wesselényi Polyxéna, az árvizi hajós unokahuga és szellemi örököse, ki *Olaszthoni és schweizi utazás* című két kötetes művében (Köszvény 1842) számolt be élményeiről. A művészet szépségei iránt érzett szeretet viszi Olaszországba, az esztétikai gyönyörűségnek, a világhírű műalkotások közvetlen szemlélésének vágya. Hosszabb időt tölt Rómában, Nápolyban, Firenzében, megfordul Bolognában, Milánóban, a Mont-Blanc körül, Genfben, Lausanne-ban. A reformkori utazók közt ő az első asszony, férj és család nélkül utazik, önálló egyéniség, a polgárosodás előrehaladásának jele ez. Ez az önálló, eredeti karakter útirajzának is alapvonása: felszabadult, spontán személyiséggel, kötetlen vallomással szól élményeiről, egyéni észrevételeit elfogulatlanul és gáttalanul tárja fel. Csevegő tónusban, frissen és elevenen adja elő emlékeit, férfiasan határozott és elvszerű ítéleteit nőieskedves közlékenység, fiatalasszonyos báj hatja át. Itália múkincseiről fejlett esztétikai érzéssel, alapos művészettörténeti tájékozottság alapján, erős izlésbeli fogékonysággal, intuitív befogadó érzékenységgel számol be. (A Rómában látott Laokoon-csoportról, vagy a belvederei Apollóról, a firenzei Palazzo Uffiziben látottakról valósággal definitív esztétikai elemzést ad.) Kötő megfigyelő is, észrevételeit pedig érzékletes megjelenítő készséggel mondja el: így például a római karnevál, a mulatozó, magáról elfeledkező köznép leírása, a néptömegek áradatának rajza stb.

Mert Wesselényi Polyxénát nem a vele osztályos társ római arisztokraták világa érdekli. — „... Talán soha nem láték ridegebb elpuhultabb teremtményeket, mint ezen principék s marchesek” írja róluk megvetően, — hanem a nép, a plebejus rétegek. A születési gög nevetséges előtte, nagyúri fogadások, szaloni rendezvények helyett inkább odahaza marad s Lamennais forradalmasító tiltott művét, a *Les paroles d'un Croyant*-t olvassa. Mint írja, egészen belefelejtkeznek. Meglátogatja a pápát s a nagyhírű Mezzofante bíborost; Wesselényi Miklós *Balítéletről* című, a cenzura által eltiltott könyvével ajándékozza meg a pápa könyvtárát. . . Nápolyba vezető útján, Mesához közel egy ülőhely Dózsára emlékezteti. Még a hazai progresszió baj-

noka, Wesselényi Miklós unokahugától sem várt radikalizmussal, haladó társadalmi indulattal reagál erre a látványra: „Mesához közel egy Feroniának szentelt templom található, melyben üléshely volt készítve a rabszolga számára azon esetre, midőn szabadossá tétetett. Mi különbözött attól Dózsa vas trónja, mely szép országunk történetét kitörölhetetlen mocsokként fertőzteti!” (Ez a szubjektív reflexió, Matisz Pál nemrég felfedezett *Dózsa György* című balladájával együtt — ha távolról is — Petőfi és Eötvös Dózsa-ábrázolása felé mutat.)

Wesselényi Polyxénát szenvedélyesen érdeklik az emberek. Novellisztikus városábrázolásaiban nemcsak a tájakra és műemlékekre, hanem a körülöttük élő-lélegző-mozgó emberekre is figyel. Főleg az utca lakóinak sürgés-forgása vonzza: a nápolyi utcai jelenetek, életképek, az áramló-alakuló valóság ábrázolásában, filmszerű jelenetezésében, képi villódzásában maradandó alkot. Műve egészen — annak időszerei politikai jelentőségén túl! — ez újszerű emberi-asszonyi magatartás a főérdeke: az esztétikum polgári élvezése, a művészi szépség fenntartás nélküli respektusa, a néptömegek életéhez, az olasz városok utcáit és tereit benépesítő kisemberekhez való erős vonzódása.

Nem sokkal utóbb, szintén egy arisztokrata hölgynek, gr. Csáky Antalné br. Vécsey Annának jelent meg uti könyve Pesten: az *Utazási vázlatok Olaszországban*. Wesselényi Polyxénával ellentétben Csáky grófné hajlott korában vállalkozott a megerőltető itáliai utazásra. Ha elődje művének frissességét, írói erejét nem is éri el, jó megfigyelésekben ez sem szűkölködik. Meglepő, hogy — bár arisztokrata — ő is ellensége a Habsburg-uralomnak: Bécsűjhelyen, Zrinyi és Frangepán, a „szerencsétlen foglyok” kivégzésnek helyén megilletődötten jegyzi fel: „... Semmi, még csak egy kő sem jeleli a helyet, hol két ily nagy és nemes szív halál-szorongásban dobogni megszűnt.” Kivégzésük óta ilyen melegen a Habsburg-uralom ellen szövetkező főurakról nem írtak; mint ahogy alighanem Csáky né, aki nyomtatásban szidalom nélkül említeni meri Rákóczi nevét. Innsbruckba érve pedig rajongással magasztalja Andreas Hofert, a Habsburgok által elárult osztrák parasztvezért; közli kivégzése előtt írott levelét, sőt a felkelt néphez tartott beszédét is.

A reformkori közeletben — Szemeréhez hasonlóan — jelentős szerepet betöltő két útirajz-író, Gorove István és Tóth Lőrinc együtt utazik. 1842 nyarán indulnak el nyugati körútkjukra. Gorove ekkor 23 éves, az egyetemi ifjúság, s az 1839—40-es országgyűlési ifjúság egyik vezéralakja. Ekkor különösképp a magyar vasút- és csatornahálózat megteremtése érdekelt. Tóth ez idő tájt a *Jelenkor* segédszerkesztője, tagja az *Athenaeum* körül csoportosuló írói körnek. Öt évvel idősebb társánál. Mindketten a későbbi *Védegyelet* funkcionáriusai lesznek, Kosuth hívei. Utazásukról egyazon esztendőben, 1844-ben megjelent könyveikben számolnak be.

Gorove *Nyugot* című útleírásából a cenzura sokat törölt: sajnos éppen az értékes franciaországi részeket kellett elhagynia. (Ezek csak 1882-ben láthattak napvilágot.) Erős függetlenségi törekvése, szabadságérzése szúrta szemét a cenzurának. Rajong például a svájci szabadságért, nagy tisztelettel ír Uri kanton népgyűléseiről, a hollandokról, akik meg tudták védeni hazájukat, az 1830. évi belga forradalom emigránsairól. Útján olyan egyéniségeket látogat meg, akik a nemzeti önállóság és a liberalizmus nemzetközileg elismert vezető képviselői: így Fridrich Listet, a védvámrendszer alapítóját, Karl Theodor Welckert, a „Staatslexikon” szerzőjét, Sandert, a badeni ellenzék irányítóját, W. Menzelt, a híres német történetírót, John Bowringot, O’Connellt, az ír függetlenségi vezért stb.

Rá is, társára is Anglia hat leginkább. Londonban lenyűgözi őket a nagyság, forgalom, zaj, a polgárosodott civilizáció megannyi újszerű vívmánya: utcaburkolat, csatornázás, rikkancsok, kirakatok, reklámok, plakátok, omnibuszok, liftek, dokkok, az esti gázvilágítás stb. Fő élményük a vasút, elsősorban Gorovének, hiszen őt ez érdekli leginkább. Az angol vasutakban látja kicsúcsosodni a polgárosodás diadalát: „...Az angol vasutak nagyszerűsége mellett — írja Gorove — minden más utak elenyésznek; ama tolongó néptömeg, az üvöltő gőzösök s szekérvonatok mennyisége, nagyszerűsége az építményeknek, oly sajtásokok, melyekből az angol nagyságot nyilván olvashatni.”

Gorove munkájának nagy értéke az *Angol népyomor* című fejezet, általában azok a részek — így például a birminghami körkép — melyekben a sötét, sivár kapitalista kizsákmányolást festi. Tóthtal együtt járnak mozdonygyárban, Bolton és Leeds textilüzemeiben, ellátogatnak egy Newcastle-i szénbányába, liverpooli lóversenyre, egy yorkshire-i farmra. Borzadással elegy szánalommal írja le a senyvesztő gyermekmunkát, a szörnyű pauperizmust, szentimentalizmus nélkül, hűvös objektivitással érzékelteti a nyomor vonásait. Kialtó ellentétet rajzol tőkés és munkás között. Pár jellemző mondatát idézzük: „... A gyárnok elhagyja a gyárát s megy a szabadba, a vidékre, de kéménye füstől, s ezt munkása kénytelen beszívni; az szőnyeges szobáiba, ez penészes üregébe, az kertjébe, ez szennyes utcára tér.” S a segítség, amit erre a bajra kínálnak, csak időleges. Malthus és Sismondi tanai nem vezettek eredményre. Gorove elolvasta Eugen Buret kétkötetes művét, ezt huszonkét oldalon ismerteti, s nyomán, orvosszerül a bajokra, kezdetleges szakszervezeteket és progresszív adózást javasol.

Leír egy tüzes levegőjű chartista meetinget, hol ő is részt vett a munkástömegek társaságában. Egymás után munkások szólalnak fel itt, s Gorove ámulással tapasztalja felkészültségüket, képességeiket, — valamit megérez az új osztály történelmi elhivatottságából. Megmutatkozik azonban Gorove nemesi korlátozottsága is: visszariad a forradalminak tűnő jelenségektől, az erőszakos megmozdulásokat elnyomó rendeletekért lelkesedik. Mindehhez persze hozzá kell tennünk: a nyomor, a kapitalizmus szörnyű tünetei ellenére az író nagyra értékeli a közélet nyilvánosságát, a sajtószabadságot, a miniszteri felelősséget, az esküdtszék intézményét, a tapasztalt munkásinség nem hökkenti vissza a polgárosodásért vívott harctól. Írországbán járva lerója tiszteletét O'Connell, az ír függetlenség bajnoka előtt. Gorove tizenhat hódoló lapot ír róla, érezhetően Kossuthra gondolva, a hazai hasonló törekvések reprezentására.

A *Nyugot* higgadt, körültekintő és hasznos alkotás, ha nem is éri el Szemere művének sajátos eredetiségét, érdekességét, irodalmi megformáltságát. Inkább értekezés, tudós tájékoztató, mint útinapló, inkább szakavatott tanulmány, mint egyéni élménybeszámoló, inkább elemző dolgozat, mint műélményt nyújtó szépírói alkotás. Főérdeme mégis élményrögzítéshez fűződik, az angol munkásmozgalom szervezkedésének megörökítéséhez. Chartista petíciókról szólott a „táblabírói pipafüst” Magyarországon, valamit megéreztetett a hazai olvasókkal a közelgő jövőből.

Útitársa, Tóth Lőrinc fiatal magyar utazók segédkönyvéül szánta a maga ismertetését. Hat füzetből álló *Utítárca* című műve rengeteg adatot, tényt, számot, nevet, látnivalót sorol fel, rögzít, félig-meddig Baedeker módjára. Igen lelkiismeretes, gondos regisztráló, pontos feljegyző és rendszerező, precíz, sőt már szinte feszes pedantériával végzi munkáját. A megannyi műveltségi-kultúrtörténeti vonatkozás a hazai műveletlenség, tudatlanság sajátos visszfénye is. Tóth tudósítása útikönyv akar lenni, hasznos gyakorlati összeállítás, ezért is közli az egyes füzetek végén az állomások, a fogadók névsorát, a vasutak listáját. Ennek ellenére: műve még akkor is politikus jellegűvé válnék, ha a látottakhoz semmi kommentárt nem fűzne. Hiszen olyan tárgyakról számol be, mint a vasútépítés roppant üteme Németországban (egyedül csak az 1843-as évben nyolc új vasútvonalat nyitottak meg!), a carlsruhei múzeum olvasótermeivel, impozáns folyóiratolvasójával, az itteni politechnikai intézetek, a biztonságos amszterdami éjszaka stb. S ezzel szemben a „csúnyácska haza”... Hollandiában így fakad ki Tóth Lőrinc: „... Hazám ellenben, öt ezer négyszeg mértföldön lakó 14 milliójával, szegény provincia; a természet dús áldásai közt, önzírájába fuldokolva koldus és nélkülöző; ... tengerének semmi hasznát nem veszi, s ipar és kereskedés előtte ismeretlen dolgok.” Az ellentétet Tóth azzal is érzékelteti, hogy elképzeli, mi lenne a londoni Cityben, a „képzeltetlen tolongás, taszigálás” közt egy hazai táblabíróval! A két ország közti különbséghez még egy adalék: egy angol rab többet kap enni, mint egy magyar paraszt. Rajongással ír a British Museumról, a National Galleryről, a Covent Gardenről — e helyeken „... a Corpus Jurison kívül keveset tudó magyaroknak szeme eláll” — s mindenütt megkérdi: mikor lesz nekünk ilyen?

A különféle szabadságjogokat, a polgári fejlődés vívmányait, a feudális terhek eltörlését a nyugati országokban ő is példaadónak tartja a magyar nemzet számára. (Mint jogász kivált az esküdtszékek, a szóbeliség és nyilvánosság meghonosítását véli halaszthatatlanul szükségesnek.) Útirajzának azonban nem ezek a többi útleírással többé-kevésbé megegyező részei az igazán értékesek, hanem az angliai kapitalista kizsákmányolásról adott rendkívül érzékletes helyzetjelentés. Ugyanoly iszonyatos képeket fest a birminghami és manchesteri munkások nyomoráról, mint Gorove: végtelen ellentétet lát munkások és tőkések között. Leír egy sztrájkot, mely forrongásra vezetett s megjósolja, hogy ez a nagy per véresen fog eldőlni. Megjeleníti azt az izgalmas jelenetet is, amikor chartista szónokok sztrájkra szólítják fel a munkásságot, s ő is elképed az angol munkásosztály politikai fejlettségén, akárcsak útítársa. Meghaladja viszont Gorovét abban, hogy a társadalmi rend megújításának lehetőségét ő nem tartja kizártnak. Tóth hisz az utópista szocializmus jövőjében. Irországról, „a brit korona undok sebé”-ről infernális képeket rajzol: koldusok, félholt kisdedek, fonnyadt anyák országa. S megjósolja, hogy az angol birodalomnak ez a sebe idővel méginkább elmérgesedik. Hasonlóképp előre látja azt is, hogy Lajos Fülöp trónja, a pénzarisztokrácia uralma Franciaországban meglehetősen ingatag. Megsejti az 1848-as polgári demokratikus forradalmat.

Gorove művében a közéleti tájékoztatás funkciója az uralkodó, Tóthnál inkább a praktikum, a gyakorlati tanácsadás, az útikönyv-jelleg. Mégis: kettejük közt politikai téren — kissé adatregisztráló hajlandósága ellenére — Tóth az érzékenyebb, a kifinomultabb, a messzebbre látó. Gorove csak az egykorú jelent vesi tudomásul a nyugati országokban. Tóth már megérez valamit a bekövetkező holnapból is.

Az eddig ismertetett nagyhatású úti beszámolók mellett említést érdemel egy ma már teljesen elfeledett szerző munkája: Mokcsai Haraszthy Ágostoné, ki *Utazás Éjszakamerikában* című kétkötetes művében (1844) tengerentúli utazását dolgozta fel. Haraszthy tíz évvel később, 1840—42 közt járt Amerikában, mint híres elődje, Bölöni Farkas, s egészen más céllal: útjának feladata kereskedelmi kapcsolat létesítése volt az Egyesült Államokkal. Meg se közelíti Bölöni alkotását, lévén száraz, jellegtelen, kompilatív munka, önálló koncepció nélkül, iránya nem is politikai, hanem ipari-mezőgazdasági-közzgazdasági leírás. Mégsem értéktelen: rengeteg érdekes és jellemző adatot közöl az észak-amerikai polgári demokrácia saját korában szélesületes arányú és méretű fejlődéséről, a feudalizmus alól felszabadult emberi alkotóerők teljesítményéről. (Néhány jellemző adata: a kereskedelem tíz év alatt hatszáz százalékkal nőtt; New Yorkban egy év alatt 2321 házat építettek; 1840-ben 10 jogi, 21 orvosi és 101 bölcsészeti főiskola volt az Egyesült Államokban.) Haraszthy minden rokonszenve az amerikaiaké: lehetőségeiket beláthatatlanoknak itéli. Akadt tehát olyan vállalkozó szellem, aki — bár egy jóval gyengébb s főleg statisztikákat tartalmazó műben — de ténylegesen folytatója lett Bölöni Farkas örökségének.

Eredetileg csupán folyóiratban, a *Regelő Pesti Divatlap* hasábjain jelentek meg Erdélyi János *Úti levelei*, 1844 júniusától kezdve 1845 januárjáig. (Könyvalakban 1951-ben került a közönség kezébe. Szemléleti jelentősége miatt azonban szerves része lett az útleírás-kötetek láncolatának.) Erdélyi 1844 tavaszán indult el Pestről nagy útjára, s csak a következő esztendő derekán érkezett haza. Bejárta Németországot, Hollandiát, Franciaországot, Angliát és Olaszországot, s ha mint egy nemes úrfi nevelője utazott is, útja nem egy mozzanatában előlegezi a Táncsicsét. Így ő is mindenütt a nép életére, sorsára kíváncsi, ironikusán észrevételezi azt, ami annak helyzetében külföldön és odahaza egyaránt közös: „... Homloka verejtékében eszi kenyerét; de azért tán még több verejtékezésre is volna kedve, csak volna földje, mit műveljen.” Az elmaradottság tudatosodik benne is, a szégyen és a tettvágy, akárcsak társaiban. Ő azonban már nem a reformer nemesség, hanem a nép szemével tekinti végig Európa fejlődésjelenségeit. Tömören és egyszerűen, a népi bölcsesség hangvételével fogalmazza meg ítéleteit. Például Lipcseben: „... Most Lipcse tudósok és kereskedők városa. Sajtó és vasút; értelmiség és kereskedés.” Párizsban: „... Ha az ember azt keresné, melyik része legélénkebb Párizsnak, alig

tudná feltalálni, azaz nehéz volna megkülönböztetni egyiket a másiktól, mert egyik olyan eleven, mint a másik. Ember és élet zajongó, zsidongó, vagy suttogó mindenfelé.” Lyonban pedig a forradalom jogosságáról: „Lázadás történhet napi szükségből, azaz kenyérért; forradalom csak szellemi kényszerűségből az értelmi fejlődtség nyomain, a tökéletesülés elve után. A lázadást el lehet kerülni, a forradalmat nem, azért amabban mindig van bűn, emebben soha.” Az melegíti fel Párizsban, hogy itt a színházban kézművesek is ülnek, hogy a Palais Royal kis boltjaiban minden mesterlegény olvashat újságot, hogy a magyar származású munkások egymást minden módon segítik. Elismeréssel szól a „kommunisták” munkanélküliség elleni harcáról is. A francia kultúra magas színvonala, az irodalom és színházi élet pezsgése őt is meghódítja, csak az „éhség- és hidegkínzott” emberek képét nem tudja feledni. A Hegel módján dialektikusan szemlélődő-gondolkodó Erdélyi összbenyomása persze — a kapitalizmus minden árnya ellenére — igen kedvező: „... e város — írja Párizsról — és vele egész Franciaország, minden balvélemények dacára is nyert előttem úgy erkölcsileg mint polgárilag.”

A reformkor legkiemelkedőbb útleírása, Irinyi József *Német—francia- és angolországi úti jegyzetek* című könyve külföldön, Hallében jelent meg 1846-ban. Idehaza a cenzura miatt éveken át nem kerülhetett kiadásra: gondolatisága, egész szemleletmódja merőben ellentétes volt az uralkodó hatalom felfogásával. Irinyi, a márciusi ifjúság későbbi vezéralakja, a tizenkét pont megfogalmazója húsz éves korában, 1842 tavaszán utazott el nyugatra. Egy évet töltött el a műve címében megnevezett országokban. A nagytehetségű fiatal újságíró — ekkor az *Athenaeum*, hazatérése után a *Pesti Hírlap* munkatársa volt — mint a polgári demokrácia meggyőződéses híve s a polgárosult, központi államigazgatás egyik első hirdetője érkezett haza. A centralistákhoz csatlakozott, de polgári demokratizmusa határozottabb karakterű volt Eötvös, Szalay demokratizmusánál. Elválasztotta tőlük az is, hogy a nemzeti függetlenség kérdésében Kossuth álláspontján állott, vállalva az 1849-es trónfosztást is. Így volta-képp Irinyit az ellenzék mindkét főcsoportja a magáénak számíthatta: összekötő szerepre tett szert.

Műve volta-képp nem útleírás már, hanem politikai cikkek, esetleg nagyobb tanulmányok gyűjteménye (pl. *A népnevelésről*, *A pártok állása Franciaországban*, *Az időszaki sajtóról*, *napilapokról* stb.). Nem azt akarta leírni, amit látott, hanem amit gondolt; nem beszámol, hanem értekezik, medítál, elemez — tanulmányt ír. A politika mindennél jobban izgatja, utazási élmények helyett politikai körképet ad az egykorú Európáról, behatóan ismerteti az akkori német, francia (főképpen francia!) társadalmi helyzetet.

A demokratikus, sőt forradalmi eszméknek valóságos tárháza ez a könyv. Irinyi tudatosan hirdeti benne a forradalom programját, a forradalmi Párizsért lelkesedik, keresi a francia utópista szocialista elvek alkalmazhatóságát a magyar viszonyokra. A német állapotok iránt határtalan megvetéssel viseltetik, — annál nagyobb hódolattal telik el minden iránt, ami francia. Német-ellenzenve mögött a feudalizmus gyűlölete, franciáimádata mögött viszont a felvilágosodás, a demokrácia, a nagy francia forradalom tisztelete húzódik meg.

Politikai helyzetfelmérés és reformjavaslat, elméleti összegzés és gyakorlati tennivalók meghatározása, elemzés és program Irinyi útikönyve. A nyugati világ leíró-jellemző-nevezetes látnivalóit bemutató feltárásával nem foglalkozik. Ehelyett vitat és mérlegel, analizál és összehasonlít, állást foglal és ellenez az időszzerű hazai- és világpolitika égetően eleven kérdéseiben. A korszerű, demokratikus, a forradalmiságtól sem idegenkedő világnézet legfőbb elvi elemeit próbálja meg könyvében kimunkálni — nagy benső érdekelttséggel, gondolati igényességgel, a meggyőződés intenzitásával. Az *Irodalmi Ór* egykorú kritikája szerint munkája „... annyi szokatlan, bátor, új, gyökeres eszmét s nézetet foglal magában, hogy az ilyenhez nálunk nem szokott olvasó szinte belefárad... Szerzőtől genialitást, élességet, praecisiót megtagadni nem lehet.”

A német életnek Irinyi szemében csak „üvegházi növény léte” van: a szellemi világ központja számára Párizs. Áradozik, ha a párizsi világ pezsgéséről szól. Szemében a forradalom székhelye a francia főváros. Nem tartózkodik az 1789-es események magasztalásától. A Place de la Concorde-ról megjegyzi: itt lehet leginkább elmondani: „a nép szava Isten szava!” A francia forradalom eseménytörténetét oly együttérzéssel és megbecsüléssel írja le, hogy az már-már maga is „rebellió”. Szinte felhívást jelent hasonló hazai mozgalmakra: „... Minde- nek felett kimondhatatlan sokat használt a francia a szabadság ügyének, különösen az 1789.-i forradalom által. . . A forradalom alatt nem a kicsapongásokat, gyilkolásokat kell érteni, hanem kiválólag a legnevezetesebb reformi eszmék életbelépésének történetét.” A francia forradalmat a kereszténység mozgalmával egyenrangúsítja, a feudális önkénnyel szemben pedig általában polgárjogot ad a forradalomnak. Ebben messze meghaladja a reformnemzedék átlagát. A francia forradalomról szóló fejezet utolsó mondata kimondottan fenyegetően hang- zik: „És mindenekfelett ne feledjük, miszerint az 1789-ben megkezdett forradalomnak *még nincsen vége.*”

Világnézetének központi, meghatározó élménye volt ez. A francia tájakat, városokat (pl. Versailles-t) bejárva állandóan feltolulnak benne 1789 nagyszerű emlékei. A polgári nem- zetállam megvalósulását, a feudalizmus következetes felszámolását tiszteli Irinyi a forrada- lomban, azt, hogy a rendiséget a demokratikus eszmék diadala váltotta fel. Fenntartás nélküli bámulattal ír erről: „... Franciaországban, hol a király tisztán hivatalnok és semmi egyéb; hol semmi okiratban sem él a király irányában a polgár ezen szóval »jobbágy«, hol az »isten kegyelméből« a király címéből ki van törölve, hol nincsen arisztokrácia, hol tehát a felső ház nem hatalom, hanem csupán tisztas tanácsgyűlés; egyszóval, hol a követkamara a legfőbb hata- lom, mert a nép a legfőbb elem. . .”

Politikai eszméiben, programjában a népfellegi elvből indul ki: ez vezet, amikor álta- lános választójogot, polgári egyenlőséget, szabad sajtót, esküdtszégeket, az úrbériség eltörlését követeli a tömegek számára. Mindenekelőtt pedig felelős minisztériumot, mely az országgyűlés- nek beszámolni köteles. Ez számára a legfontosabb követelés: Irinyi a centralizáció, a felelős parlamentáris kormány szenedélyes híve. Az utasítások rendszere, a helyhatósági szerkezet elvetését kívánja, helyükbe a parlamenti élet polgárosításáért száll síkra: a rendszeres tanács- kozásokért, a dagályos-patetikus nemesi szónoklatok helyett az érvelő vitákért, a követi meggyőződés szabad nyilvánításáért, a hallgatóság fegyelmezéséért, az országgyűlések évenkénti összehívásáért. A parlamentáris kormány túlzottan is vezéreszméje Irinyinek: róla alkotott nézeteiben illúziókban is ringatja magát. Igaz viszont, hogy megérez valamit a kapitalista társadalomszerkezet ellentmondásaiból, abból, hogy az általános választójog egymagában nem biztosítja az egyenlőséget, hogy a politikai demokrácia mellé a gazdasági élet vagyoni demokráciája is szükséges. Ezt a problémát azonban csak felveti, megoldani nem képes.

Az angolok irányában meglehetősen hűvös magatartást tanúsít. Csodálja képességeiket, de nem szereti őket, mert országuk — szerinte — az arisztokrácia, a kiváltságok hazája, mert konzervatív s retteg az újításoktól, mert tovább él benne a feudális földtulajdon. Az arisztok- rácia uralmát Angliában Irinyi szerint a forradalom meg fogja dönteni. Általában: műve majd mindegyik fejezetében rendkívül élesen támadja a nemesség kiváltságos létét, cselekvésre, átalakulásra, vezető szerep betöltésére teljesen alkalmatlannak ítéli ezt az osztályt: „A nemes- ség egy kifonnyadt váz, — írja Irinyi — melynek kiszáradt csontai kolompolnak, csőrömpöl- nek, de amelyben többé élet és velő nincsen.” Ilyen megvetéssel a nemességről ekkor csak Petőfi és Táncsics írt hazánkban. Szemében minden baj alapoka a nemesség privilégizált hely- zete. A nemzeti függetlenség legfőbb biztosítékának is épp a jobbágyfelszabadítást tekinti: „A haza függetlenségének és belcsendének. . . nincs nagyobb veszedelme, mint midőn a nagyobb résznek nincs mit féltetnie.” Mindennek megváltoztatása érdekében hangsúlyosan javasolja a sajtó szerepének, helyzetének gyökeres megváltoztatását. Olyan újságírást követel,

mely nemcsak regisztrál, hanem kommentál, véleményt mond, kalauzol, irányt mutat, mely politikai elvet képvisel. A közélet ellenőrének, tanácsadójának, szeizmográfjának szeretné a sajtót, előjáró szerepet szán neki a feudalizmus lebontásában.

Az 1847-ben kiadott *Ellenzéki Nyilatkozat* előtt Irinyi kötete az egyik legrendszerezesebb ellenzéki reformprogram, a polgári átalakulás legalaposabb kívánságlistája. A reformpolitikát a forradalmi platform felé hajlítja, minden addiginál hevesebb támadást intéz a nemesi társadalom, a rendi-monarchikus állam ellen. Kossuth írásain, beszédein kívül ez az útikönyv adott harcba hívó átfogó programot a márciusi ifjúságnak.

Sikerében szenvedélyes érvelő-polemizáló hangneme, határozott célratörése, állásfoglalásainak, írói magatartásának szilárd eltökéltsége is részes. Elfogulatlanul, aggály és kötöttségek nélkül vitázik, mentes bármiféle tekintélytisztelettől, fesztelenül, szókimondóan, rendkívül bátran nyilvánítja véleményét. Stílusában nincs szóvirág, nemesi stílárís ékítmény, patétikus sallang, a dagályos retorikát kerüli; érvekre, valóságfeltárára, problémamegragadásra törekszik, nézetei racionális-meggyőző előadására, gondolatának szuggesztivitására, nem pedig nyelvi cirkalmakra.

Irinyi útikönyvét odaállíthatjuk Petőfi 1847-es nagyversei, a bujdosó Táncsics röpiratai, Vasvári történefilozófiai tanulmányai mellé. 1848 előhírnöke volt, jelezte a közelgő forradalmat.

*

Nagyfokú politikai hasznosságukon túl az útleírások korukban tudományos és szépirodalmi téren is nagy értéket jelentettek. Az európai utazások sora visszahatott a hazai világ megismerésére, feltérképezésére, egyik emelőjévé vált a nemzeti önismeretnek. A hazai állapotok, életviszonyok feltárára össztönzött az útleírás-irodalom, erőforrások és gyöngeségek számbavételére — elősegítette a nemzetévtálás megszilárdulását. Hozzájárult emellett az elvont gondolkodás, az elméleti stúdiumok fejlődéséhez, az alapvető logikai kategóriák meggyökerezéséhez, a dialektikus összefüggések felismeréséhez is. Az útleírások bizonyítanak és cáfolnak, érvelnek és ismertetnek, összevetnek és különbségeket tesznek, leírnak és érzékeltetnek — nagymértékben serkentették ezáltal a tudományos és rendszeres gondolkifejezés hazai kifejlődését. Többségük pedig — s épp a legjobb alkotások — szépirodalmi inspirációval fogant, a személyes vallomás művészi ihletével, s ez a személyesség, bensőség nem múlt el nyomtalanul: hatott általában értekező prózánk lirizálódására, szubjektívizálódására: közelebb hozta, kissé fel is oldotta a műfaji határokat.

Legfőbb érdeme persze az útleírás-irodalomnak vitathatatlanul az, hogy a haladás ragyogó fegyvere volt a reform-évtizedek politikai harcaiban. A közgondolkodás, a politikai nézetek számára kimunkált egy oly közvetítő közeget, amelyen át az ország szervezetében viszonylag akadálytalanul áramolhatott az új társadalomátalakító, polgári eszmevilág. Az évtizedekkel elmaradott országot és nemzetet hozzákapcsolta a kortársi Európához.

ИДЕИ ЭПОХИ ФОРМИРОВАНИЯ БУРЖУАЗИИ В ОПИСАНИЯХ ПУТЕШЕСТВИЙ
В ВЕНГРИИ ДО 1948 Г.

Описание путешествий является свойственным венгерской публицистической литературе жанром в эпоху реформ. В течение полутора десятилетия, в 1830—1840-их годах такого характера сочинения выпускаются друг за другом. Путешествия венгров и их описания имели важную политическую и общественно-реформаторские цели: осваивать, ввозить и осуществлять в Венгрии всё, что накоплено европейской культурой в процессе формирования буржуазного строя на Западе; ознакомлять венгерскую публику с западной конституционной системой правления, с практическими осуществлениями либеральных и демократических идей, с их учреждениями, общественным строем, политической администрацией, вообще с политической жизнью. Эти описания путешествий представляют собой настоящий инвентарь идей эпохи формирования буржуазии.

Описания путешествий Фаркаша Шандора Бёлёни, Берталана Семере, Поликсены, Вешшелёни, Иштвана Горове, Лёринца Тота, Яноша Эрдели, Йожефа Ириньи и других — сверх их чрезвычайной политической важности — означали в свою эпоху большую ценность даже и в области науки и художественной литературы. Литература описаний путешествий поощряла публику и читателей раскрыть политическое положение и условия жизни в Венгрии и учитывать ресурсы сил и недостатки. Она намного помогла укреплению становления нации. Описания путешествий доказывают и опровергают, аргументируют с сообщают знания и этим путем в большой степени помогают развитию научного мышления и выражения мыслей в Венгрии. Кроме того большинство этих сочинений создан с инспирацией художественной литературы, личных впечатлений, и этот личный характер и нитимность имели своё влияние на лиризацию венгерской научной прозы.